

φύσις πηγῆς, οὔσα ἢ πληρεστάτη αὐτοπαράστασις τῆς δημιουργούσης δυνάμεως καὶ ἐν μικρογραφία ὅ,τι καὶ τὸ σύμπαν, ὅπερ ὀνομάζει ὁ Σέλλινγκ τὸ καλλιτέχνημα τοῦ θεοῦ. Κατὰ ταῦτα ἡ τέχνη ἐμφανίζει ἐν αἰσθητῇ μορφῇ τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, τὴν ταυτότητα τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ καὶ ἀποτελεῖ κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἀληθὲς ὄργανον τῆς φιλοσοφίας, διὰ τὴν ὁποίαν εἶνε ἡ ὁδὸς πρὸς τὸ ὑψιστον καὶ ἡ ἀποκάλυψις ὅλων τῶν μυστηρίων.

Ἐν τῇ ἐπομένῃ περιόδῳ τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ πειράται ὁ Σέλλινγκ νὰ δημιουργήσῃ κοινὴν βάσιν εἰς τὰ δύο τμήματα τῆς μέχρι τοῦδε φιλοσοφίας ταύτης, τὴν φιλοσοφίαν τουτέστι τῆς φύσεως καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος καὶ νὰ ἐμφανίσῃ αὐτὰ ὡς μέλη εὐρύτερου συστήματος, τοῦ τῆς ἀπολύτου ταυτότητος. Τὸ ἀπόλυτον ἐκδέχεται νῦν ὁ Σέλλινγκ ὡς τὴν ταυτότητα τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἰδανικοῦ, ἀφοῦ ἤδη ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς φιλοσοφίας του ἐδίδαξεν ὅτι φύσις καὶ πνεῦμα εἶνε κατ' οὐσίαν τὰ αὐτά. Ὡς ὁ Σπινόζας, διακρίνει καὶ ὁ Σέλλινγκ δύο εἶδη γνώσεως, τὴν φιλοσοφικὴν τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένην τῆς φαντασίας. Κατ' ἀναλογίαν ὑπάρχουσι καὶ δύο μορφαὶ ὑπάρξεως, ἡ ἐνιαία καὶ ἄπειρος τοῦ ἀπολύτου καὶ ἡ πεπερασμένη καὶ διεσπασμένη τῶν καθ' ἕκαστον ὄντων. Ταῦτα ἐμφανίζονται ὡς καθ' ἑαυτὰ ὑπάρχοντα μόνον εἰς τὴν συγκεχυμένην παράστασιν, ἐν ᾧ τουναντίον ὁ φιλόσοφος θεωρεῖ αὐτὰ ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν ὡς ἰδέας, ὡς ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχοντα. Ἐν τῷ θεῷ ὅμως εἶνε πάντα ἓν, πάντα ἀπόλυτα καὶ αἰώνια. Καὶ ἐμφανίζεται μὲν ὁ τοῦ παντὸς λόγος ὡς φύσις καὶ πνεῦμα, ἀλλ' ὅμως οὐδέτερον τούτων εἶνε πραγματικῶς, διότι εἶνε ἡ πέρα τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἐνόητης ἀμφοτέρων, ἐν τῇ ὁποία δὲν διακρίνονται ἀπ' ἀλλήλων τὸ ὑποκειμενικὸν καὶ τὸ ἀντικειμενικόν. Ἡ ἐνόητης

αὕτη δὲν ἀπόλλυται παντελῶς ἐν τῷ κόσμῳ τῶν ἀτόμων, εἰς ὃν ἀναπτύσσεται τὸ ἀπόλυτον. Διότι ἕκαστον τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων εἶνε ὠρισμένη τις ἔκφρασις τοῦ ἀπολύτου τούτου καὶ ὡς τοιαύτη φέρει καὶ αὕτη τὸν χαρακτῆρα τῆς ταυτότητος, εἶνε καὶ τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα ταυτότητος, ἀλλὰ σχετική. Οὐδὲν ἐξ αὐτῶν εἶνε μόνον ἀντικείμενον, ἢ μόνον ὑποκείμενον, ἀλλὰ συνίσταται ἐξ ἀμφοτέρων τούτων. Οὕτω τόσον τὰ φυσικὰ ὅσον καὶ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα εἶνε ἐνόητες πραγματικοῦ καὶ ἰδανικοῦ, διαφέρουσαι ἀλλήλων κατὰ τοῦτο, ὅτι εἰς μὲν τὰ φυσικὰ ἐπικρατεῖ τὸ πραγματικόν, εἰς δὲ τὰ πνευματικὰ τὸ ἰδανικόν. Καὶ εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα ἐμπεριέχονται ὡς ἐνεργοῦσαι δυνάμεις καὶ τὰ τρία στοιχεῖα ἢ στάδια τοῦ ἀπολύτου, καὶ δὴ εἰς ἐκείνην μὲν ὡς βαρύτης, φῶς καὶ ὄργανισμός, εἰς τοῦτο δὲ ὡς ἐποπτεία, νόησις καὶ λόγος. Ἡ φύσις εἶνε ἢ εἰς τὸ πεπερασμένον ἐγγάραξις τοῦ ἀπείρου, τὸ πνεῦμα, ἢ ἀνάληψις τοῦ πεπερασμένου εἰς τὸ ἄπειρον. Ἡ ἀνάληψις αὕτη διατρέχει τὰ τρία ἐκεῖνα στάδια τοῦ πνευματικοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων ἢ μὲν ἐποπτεία εἶνε πεπερασμένη, ἢ δὲ νόησις ἄπειρος καὶ ὁ λόγος ἀπόλυτος γνῶσις. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἢ ἡ φιλοσοφία εἶνε ἀποκατάστασις τῆς ταυτότητος, ἐπιστροφή τοῦ ἀπολύτου εἰς ἑαυτό. Ἡ σύγκρισις τῶν ἰδεῶν τούτων πρὸς τὰς τοῦ Σπινόζα διδάσκει ὅτι ἀφορμῶνται μὲν ἀμφοτέροι οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τῆς καθ' ἀρχὴν ταυτίσεως τῶν δύο τρόπων τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀπολύτου, τῆς φύσεως δηλαδή καὶ τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ διαφέρουσιν ἀλλήλων οὐσιωδῶς. Ὁ μὲν Σπινόζας ἐξαρτᾶ μᾶλλον τὴν νόησιν ἀπὸ τῆς ἐκτάσεως, τὸ πνευματικὸν ἀπὸ τοῦ σωματικοῦ, ὁ δὲ Σέλλιγγ ὑποτάσσει τὸ ὑλικὸν εἰς τὸ πνευματικόν, ὡς ὁ Φίχτε. Ἐπειτα δι' ὅλου τοῦ συστήματος αὐτοῦ διήκει ἡ ἰδέα τῆς ἐξελίξεως, ἣτις ἐλλεῖπει ἐντελῶς παρὰ τῷ Σπινόζα. Καὶ τῆς φάσεως ταύτης τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σέλλιγγ ἢ

ἐπίδρασις ἐγένετο ἰσχυρά. Τὴν κεντρικὴν ἰδέαν τοῦ συστήματος διεμόρφωσεν εὐρύτερον καὶ πληρέστερον ὁ Ἔγγελος.

Ὁ Σέλλιγγ ἀπαλλασσόμενος τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ I. Βρούνου ἀναγνωρίζει βραδύτερον αὐτοτέλειάν τινα εἰς τὸ ἀπόλυτον καὶ τὴν φύσιν, αἴρων τὴν προτέρα ταύτισιν αὐτῶν πρὸς ἄλληλα. Ἡ ταύτισις ἀποκλείει τὸ δυνατόν τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Διότι ἐὰν θεὸς καὶ κόσμος εἶνε ἐν καὶ τὸ αὐτό, ἀφ' ἑνὸς μὲν δὲν ὑφίσταται ἀνάγκη διαλλαγῆς καὶ ἐνώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν δύναται νὰ γίνῃ διάκρισις μεταξὺ τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ οὔτε νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἐν αὐτῷ κακόν. Ἄλλ' ὅμως πῶς εἶνε δυνατόν νὰ παράγεται μὲν ὁ κόσμος ἐκ τοῦ ἀπολύτου, νὰ ὑφίσταται δ' ὅμως παρ' αὐτὸ ὡς σχετικῶς αὐτοτελὴς καὶ ἀνεξάρτητος αὐτοῦ; Ὁ Σέλλιγγ προσφεύγει ἐνταῦθα εἰς τὸν μυστικισμόν τῆς Ἀνατολῆς, κατὰ τὸν ὅποιον ἡ ὑπαρξις τοῦ καθ' ἕκαστον, ἡ ἐξατομίκευσις καὶ ἡ προσωπικότης ἀποτελοῦσι τὸ πρωταρχικὸν ἁμάρτημα τῶν ὄντων. Ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶνε δυνατός μόνον δι' αὐθαιρέτου ἀποσπάσεως ἀπὸ τοῦ θεοῦ διὰ τινος πτώσεως. Εἶνε λοιπὸν πράξις ἐλευθερίας, διὰ τῆς ὁποίας αἱ «ἰδέαι» ἢ ἡ «εἰκὼν» τοῦ θεοῦ θέλουσι νὰ εἶνέ τι ἴδιον ἐκτὸς τοῦ θεοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀνεξάρτητος αὕτη ὑπαρξις ἐκτὸς τοῦ θεοῦ εἶνε ἁμαρτία, ἐπιφέρει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν τιμωρίαν, ἣτις συνίσταται ἐν τῇ εἰς τὴν ὕλην καταπτώσει τοῦ πνεύματος. Ἐκ ταύτης ὀφείλουσι τὰ ὄντα νὰ ἀπολυτρωθῶσιν ὑψούμενα πάντα μέχρι τοῦ ἀπολύτου. Τοῦτο κατορθοῦται διὰ τῆς ἱστορίας, ἣτις εἶνε ἡ ἐπιστροφή τοῦ κόσμου εἰς τὴν πρωταρχικὴν αὐτοῦ πηγὴν. Ἡ ἀτομικότης συναισθανομένη τὴν μηδαμινότητα αὐτῆς τείνει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν θεόν. Οὕτω σκοπὸς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ σύμπαντος εἶνε ἡ πλήρης διαλλαγή πρὸς τὸν θεόν καὶ ἡ διάλυσις ἐν

τῷ ἀπολύτῳ. Ἡ ἐπιστροφή δὲ αὕτη συντελεῖται ἐν τῷ ἀνωτέρῳ πνευματικῷ βίῳ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ τέχνῃ, τῇ ἠθικῇ καὶ τῇ θρησκείᾳ. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰακώβ Μπαϊμε, τοῦ ὁποίου τὰς ἰδέας γνωρίζει ἀργότερον διὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Βάαδερ, καθηγητοῦ τῆς δογματικῆς θεολογίας, ἐκδέχεται ὁ Σέλλιγγ τὸν κόσμον ὡς φέροντα διαρκικὸν χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον ἡ μερική βούλησις τῶν ὄντων ἀντιτίθεται εἰς τὴν καθολικὴν βούλησιν. Ἐννοεῖται ὅτι τὴν ἀντίθεσιν ταύτην εὕρισκει καὶ ἐν αὐτῷ τῷ ἀπολύτῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ παρὰ τὴν φωτεινὴν, λογικὴν ἀρχὴν, τὴν καθολικὴν βούλησιν, ὑπάρχει καὶ σκοτεινὴ, ἄλογος βούλησις. Ὁ ἄνθρωπος καθίσταται πνευματικὸν καὶ προσωπικὸν ὄν μόνον ἐφ' ὅσον κέκτηται τὴν δύναμιν νὰ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν καθολικὴν ἐκείνην βούλησιν, ἣτις ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τῶν γενικῶς ἰσχυόντων νόμων τῆς φύσεως. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη εἶνε δυνατὴ μόνον δι' ἐλευθέρως πράξεως τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία ὡς τοιαύτη δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ὑφ' ἡμῶν ἐντελῶς. Οὕτως ἡ πραγματικότης τοῦ κακοῦ ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ἐλευθερίας τῆς δημιουργίας, ἂν καὶ τὸ δυνατόν τοῦ χωρισμοῦ τῶν δύο βουλήσεων ἐνυπάρχει ἐν αὐτῷ τῷ ἀπολύτῳ. Τὸ κακὸν ὅμως ὑπηρετεῖ καὶ αὐτὸ εἰς τὸν τελικὸν ἐκεῖνον σκοπὸν τῆς ἱστορίας, ἐπειδὴ πᾶσα ἀποκάλυψις, καὶ δὴ τῆς ἀγαθότητος τοῦ θεοῦ, εἶνε δυνατὴ μόνον διὰ τῆς ἀντιθέσεως, διὰ τοῦ κακοῦ. Διὰ τῆς πραγματικότητος τοῦ κακοῦ συντελεῖται ἡ ἱστορικὴ πρόοδος, ἣς ἔσχατος σκοπὸς ἡ ὑπερνίκησις τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως διὰ τῆς καθολικῆς. Τοῦτο δὲ κατορθοῦται διὰ τῆς ὑπὸ τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως ἀναλήψεως τῆς καθολικῆς βουλήσεως ἐν ἑαυτῇ, ἀναλήψεως ἐλευθέρως καὶ συνειδητῆς. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐπιστρέφει ὁ κόσμος εἰς τὸν θεὸν καὶ ὁ θεὸς εἰς ἑαυτόν, τουτέστιν εἰς τὴν πλήρη αὐταποκάλυψιν.

Ἄλλ' ὁ Σέλλιγγ δὲν παραμένει καὶ εἰς τὸ στάδιον

τοῦτο τῆς φιλοσοφίας αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τῶν καταλοίπων αὐτοῦ συνάγεται, ἡ φιλοσοφική του ἐξέλιξις ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὸ περὶ τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως σύγγραμμα αὐτοῦ. Τὴν φιλοσοφίαν τῆς ταυτότητος, ὡς καὶ πᾶσαν τὴν κατὰ λόγον φιλοσοφίαν, θεωρεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς δράσεως αὐτοῦ ὡς ἀτελῆ φιλοσοφίαν. Διὰ τοῦ λόγου δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν μόνον τὸ γενικόν, τὴν φύσιν τοῦ κόσμου, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν πραγματικὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ, τὰ καθ' ἕκαστον καὶ τὴν εἰς ἕκαστον αὐτῶν ἰδιάζουσαν ποιότητα. Ταῦτα δὲν εἶνε δυνατόν νὰ παραχθῶσι λογικῶς καὶ νὰ γνωσθῶσιν ἐκ τῶν προτέρων. Πᾶσα λοιπὸν κατὰ λόγον φιλοσοφία εἶνε ἀρνητικὴ μόνον φιλοσοφία, ἣτις ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς θετικῆς, ἡ ὁποία ἐρευνᾷ τὸ πραγματικῶς ὑπάρχον καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου. Ἐχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα τὸ αὐτὸ πρόβλημα, περὶ τὸ ὁποῖον ἐνδιατρίβει ἐν τῷ περὶ ἐλευθερίας ἔργῳ αὐτοῦ. Ἀλλὰ τῶρα πειρᾶται νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, εἰ καὶ ὑπὸ ταύτην νοεῖ ὑψηλοτέραν, μεταφυσικὴν τινὰ ἐμπειρίαν, ἄμεσον τινὰ πεῖραν τοῦ ἀπολύτου ἐν τῇ θρησκευτικῇ συνειδήσει τῆς ἀνθρωπότητος. Ὑπὸ τὴν θρησκευτικὴν ταύτην ἐμπειρίαν νοεῖ ὁ Σέλλινγ οὐ μόνον τὴν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ τὰς μυθολογικὰς καθόλου παραστάσεις. Διότι ἀποδέχεται ὅτι τὰ διάφορα στάδια τοῦ ἀπολύτου ἐμφανίζονται βαθμηδὸν ἐν τῇ πορείᾳ τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος, ὅτι δὲ τὸ σύνολον τῶν θρησκευτικῶν τούτων παραστάσεων παρέχει τὴν πλήρη γνῶσιν τοῦ θεοῦ. Ἡ θετικὴ λοιπὸν αὐτοῦ φιλοσοφία καθίσταται φιλοσοφία τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ στηρίζεται ἐπὶ φιλοσοφικῆς θεωρήσεως τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων. Δεχόμενος τὸν θεὸν ὡς τριαδικὸν ἐρμηνεύει τὸν μὲν πατέρα ὡς τὴν δυνατότητα τῆς ὑπερνικήσεως τῆς σκοτεινῆς βουλήσεως ὑπὸ τῆς φω-

τεινῆς, τῆς ἐπὶ μέρος ὑπὸ τῆς καθολικῆς, τὸν υἱὸν ὡς τὴν δύναμιν τῆς ὑπερνικήσεως ταύτης, τὸ δὲ ἅγιον πνεῦμα, τέλος, ὡς τὴν τελείωσιν αὐτῆς.

Ἡ σύγχυσις ποιητικοῦ συμβολισμοῦ καὶ ἐπιστήμης ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον μειονέκτημα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σέλλινγκ. Παρὰ ταῦτα ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως αὐτοῦ συνετέλεσεν εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ ἀνεπαρκοῦς τῆς μηχανικῆς θεωρίας τῆς φύσεως, ὅπερ πειροᾶται νὰ ἀποδείξῃ καὶ ὁ νέος βιταλισμὸς τῶν χρόνων ἡμῶν, εἰς τὸν ὁποῖον δὲν φαίνονται νὰ εἶνε ἄγνωστοι αἱ θεμελιώδεις ἰδέαι τοῦ φιλοσόφου περὶ τῆς φύσεως. Περισσότερον αἰσθητῆ ἐγένετο ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς, τὴν ὁποίαν ἀπήλλαξεν ἀπὸ τοῦ μονομεροῦς τυπολογικοῦ χαρακτήρος, τὸν ὁποῖον εἶχε προσλάβει διὰ τοῦ Καντίου, τρέψας τὴν προσοχὴν ἐπὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας περιπίπτει εἰς σκοτεινὸν μυστικισμὸν καὶ πειροᾶται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν διὰ φανταστικῶν αὐθαιρεσιῶν. Καθόλου δὲ εἰπεῖν, ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ παρὰ τὰ γενναῖα καὶ βαθυστόχαστα νοήματα, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν πραγματικὴν ἐμπειρίαν καὶ συνεπῶς πρὸς τὴν ἀκριβῆ ἐπιστήμην, ἀπολέσασα τὴν πρὸς αὐτὴν ἐπαφήν.

ΣΛΑΪΕΡΜΑΧΕΡ

Ὁ Σλαϊερμάχερ ἐχρημάτισεν (1768-1834) ἐκ τῶν ἡγετῶν τοῦ ρομαντικοῦ κινήματος. Γεννηθεὶς ἐν Μπρεσλάου, διετέλεσεν ἐπὶ μακρὸν ὑπὸ τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς μητροῦς του, ἣτις ἀνέθρεψεν αὐτὸν εὐσεβῶς, ἀλλ' ἄνευ τῆς στενότητος τῶν εὐσεβιστικῶν κύκλων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὡς τρόφιμος τῶν Χερρονχούτων ἐνισχύθη εἰς τὴν ἀπλῆν καὶ ἀφελῆ ταύτην εὐσέβειαν, τὸ μὲν διὰ τῆς ἀπερίπτου λατρείας τῆς κοινότητος τῶν ἀδελφῶν, τὸ

δὲ διὰ τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν περὶ θρησκείας, ἧτις ἀπετέλει τὸ κέντρον τοῦ βίου αὐτῶν καὶ τὸν βασικὸν τόνον ἐν τῇ ἐργασίᾳ, τῇ διδασκαλίᾳ καὶ τῇ συναναστροφῇ. Ἡ εὐπαθὴς αὐτοῦ ψυχὴ ἐγνώρισεν ἐνταῦθα τὸ μυστήριον τῆς θρησκείας εἰς ὅλον του τὸ βάθος, ὅπως καὶ τὸ ὑψηλὸν ἰδανικὸν τῆς φιλίας, τῆς ἐπὶ τῆς συγγενείας τῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ τῶν κοινῶν ροπῶν στηριζομένης. Παρὰ τὴν νοσταλγίαν ὅμως τοῦ καθαγιασμοῦ τῆς ψυχῆς του ὑπὸ τοῦ αἰωνίου, ἀπέκτησεν ἐξ ἀντιδράσεως ἐν τῷ θεολογικῷ οἰκοτροφείῳ τῶν Χερρονχούτων καὶ τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πνευματικὴν αὐτοτέλειαν, πρὸς ἐλευθερίαν καὶ εἰλικρινῆ ἔρευναν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν χρόνων του. Τὸ γνῶρισμα τοῦτο ἐστοίχισεν εἰς αὐτὸν πολλὰς θλίψεις κατὰ τὸν βίον του, ἀλλὰ καὶ περιέβαλεν αὐτὸν διὰ τῆς αἴγλης, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ ἄκαμπτος καὶ σταθερὸς χαρακτήρ. Ἀποχωρήσας ἐκ τῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς κοινότητος τῶν ἀδελφῶν, διέτριψε χάριν ἀνωτέρων θεολογικῶν σπουδῶν ἐν Χάλλη, ὅπου ἐνεβάθυνε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, γενόμενος ὁ κλασσικὸς μεταφραστὴς τοῦ Πλάτωνος εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν. Βραδύτερον ἐγνώρισε καὶ τὴν ζωὴν, ὡς αὕτη διαμορφοῦται ἐν τῷ κύκλῳ εὐγενοῦς καὶ μορφωμένης οἰκογενείας, ὡς οἰκοδιδάσκαλος ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Πρωσσίᾳ. Περὶ τῆς ὑψηλῆς ταύτης σχολῆς τῆς ζωῆς γράφει εἰς τοὺς «Μονολόγους του»: «Εἰς τὸν κύκλον ξένης οἰκογενείας μου ἀπεκαλύφθη τὸ νόημα ὠραίας κοινῆς συμβιώσεως. Ἐκεῖ εἶδον πῶς ἡ ἐλευθερία μόνη ἐξευγενίζει καὶ διαμορφώνει τὰ τρυφερὰ μυστήρια τῆς ἀνθρωπότητος, τὰ ὁποῖα παραμένουσι πάντοτε σκοτεινὰ εἰς τὸν ἀμύητον, τὸν σεβόμενον αὐτὰ μόνον ὡς φυσικοὺς δεσμούς». Ὡς ἱεροκήρυξ ἐν Βερολίῳ ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τοὺς ρομαντικούς, τῶν ὁποίων ἔγινεν ὁ φιλοσοφικὸς καὶ θεολογικὸς ἐρμηνευτής, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὸν κύκλον

εὐφυῶν καὶ πεπαιδευμένων γυναικῶν, τῶν ὁποίων ἡ συναναστροφή ἤσκησε σημαντικὴν ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Ἡ ἀναστροφή του πρὸς τοὺς ρομαντικούς, ἀπὸ τῶν ὁποίων δὲν ἔλειπον τρυφερώτατοι τόνοι θρησκευτικοῦ λυρισμοῦ, κατέδειξαν εἰς αὐτὸν ὅτι πρὸς πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ ἐχρειάζετο παρὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ φιλολογικοῦ αἰσθήματος καὶ παρὰ τὸν ἐξευγενισμόν τῆς κοινωνικῆς ἀναστροφῆς καὶ ἀναζωογόνησις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ ἐκφράζεσθαι τῶν ρομαντικῶν παρέσχεν εἰς αὐτὸν τὰ νέα μέσα πρὸς κατανόησιν τοῦ ἰδιοτύπου τῆς θρησκείας, τῆς φύσεως τῆς ὁποίας ἀπέβη ὁ βαθύτατος ἐρμηνευτὴς διὰ τῶν περιφήμων αὐτοῦ «Λόγων περὶ Θρησκείας» καὶ βραδύτερον διὰ τῆς «Δογματικῆς». Ἀπὸ τοῦ 1804 καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χάλλης, καθίσταται κατὰ τοὺς ναπολεοντείους πολέμους, ὅτε ἐκλείσθη τὸ πανεπιστήμιον, παραμυθητὴς καὶ ἠθικὸς ὑποκινητὴς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ, ἐνισχύων αὐτὸν διὰ τῆς ἐλπίδος του καὶ ἀφυπνίζων αὐτὸν διὰ τῆς δυνάμεώς του πρὸς τὸν ἐπικείμενον ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα. Ἀπὸ τοῦ 1807 δρᾷ ἐν Βερολίῳ ὡς καθηγητὴς τοῦ ἐκεῖ πανεπιστημίου καὶ ὡς κήρυξ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Καθ' οὓς χρόνους ἤκμασεν ὁ Σλαϊερμάχερ ὁ πνευματικὸς βίος παρουσίαζε δύο ροπάς, τὴν Διαφώτισιν καὶ τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν τὴν συνδεομένην πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων ποιητῶν τῆς Γερμανίας. Καὶ αἱ δύο κατατείνουσιν εἰς τὸ ἰδανικὸν τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ μὲν πρώτη προσέχει μονομερῶς εἰς τὴν σαφήνειαν τῶν ἰδεῶν, ἡ δὲ δευτέρα διακρίνεται μᾶλλον διὰ τὴν εἰς τὸ συναίσθημα ἐμβάθυνσιν. Ἡ Διαφώτισις πειρᾶται νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς παραδόσεως, στερεῖται ἱστορικῆς καὶ ψυχολογικῆς αἰσθήσεως καὶ ἀγωνίζεται ὅπως ἐξεύρη τὴν φύσιν τοῦ δικαίου καὶ τῆς θρησκείας

διὰ τοῦ λογικοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ, καταντῶσα εἰς τὴν φυσικὴν θρησκείαν καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον, τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν κατὰ λόγον ἠθικὴν. Ἡ συναισθηματικὴ ροπὴ, ἣ ὁποία ἐκπροσωπεῖται κατὰ πρῶτον λόγον ὑπὸ τῆς ποιήσεως, ἀποφεύγει νὰ ἀφανίσῃ τὸ βάθος τῆς ζωῆς διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῆς εἰς λογικὰς μορφὰς καὶ νὰ περιορίσῃ τὴν ἐνθεὸν ὄρμην τῆς καρδίας ἢ τὴν τολμηρὰν πτῆσιν τῆς φαντασίας. Ἡ κατεύθυνσις αὕτη, ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὴν ἀγάπην τῆς ἀρχαιότητος, εἰς τὴν ὁποίαν μάλιστα ἐμβαθύνει, ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν παρὰ τοῖς θεολόγοις Χέρδερ καὶ Λέσσιγγ καὶ ἐξικνεῖται εἰς τὴν μεγίστην αὐτῆς ἀκμὴν διὰ τῶν ρομαντικῶν καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ πρώτου τρίτου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐν Γερμανίᾳ. Μόνον εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ εἰς τὴν θρησκείαν δὲν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτῆς ἢ νέα αὕτη κίνησις, ἀπέκρουε μάλιστα ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Διαφωτίσεως πᾶσαν ἱστορικὴν μορφήν τῆς θρησκείας. Ἡ μὲν Διαφώτισις ἔβλεπεν ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῷ δόγματι κατάλοιπα σκοτεινῶν χρόνων, ἣ δὲ ἀπὸ τοῦ συναισθήματος ὀρμωμένη κίνησις ἀπέκρουε τὴν μονομέρειαν, μετὰ τῆς ὁποίας ἡ Ἐκκλησία ἐκήρυττε τὰς θρησκευτικὰς ἀξίας ὡς τὸ οὐσιῶδες καὶ μοναδικὸν περιεχόμενον τῆς ζωῆς. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθὲς ὅτι οἱ μεγάλοι ἐκπρόσωποι τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας δὲν ἔστεροῦντο θρησκείας. Ὁ Γκαίτε πρὸ πάντων διεφύλαττεν εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς του σιωπηλὸν ἱερὸν εἰς τὴν πίστιν. Ἀλλ' ἀπὸ τὰ μέτρια πνεύματα ἐξηφανίζετο εὐκόλως τὸ αἰώνιον ἐντὸς τῆς τύρβης τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Ἡ κατάστασις αὕτη ἐσήμαινε κίνδυνον τόσον διὰ τὴν ἀληθινὴν μόρφωσιν ὅσον καὶ διὰ τὴν θρησκείαν. Διότι ἀπὸ μὲν τοῦ ἀθρήσκου πολιτισμοῦ ἔλειπε τὸ βάθος, ἀπὸ δὲ τῆς ξένης πρὸς τὸν πολιτισμὸν θρησκείας ἡ φωτεινὴ σαφήνεια καὶ ἡ ἰκανότης τῆς ἐκτιμήσεως τῶν διαφερόντων τοῦ κόσμου τούτου. Πρὸς ἄρσιν

τῆς δυσαρμονίας ταύτης εἰργάσθησαν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ὅλοι οἱ μεγάλοι τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅσοι κατενόησαν τὸ πνεῦμα τῆς νέας περιόδου, ἀπὸ τοῦ Κλόπστοκ καὶ τοῦ Χάμαν μέχρι τοῦ Χέρδερ καὶ τοῦ Καντίου. Ἀλλὰ τὴν ἐκ τῆς θρησκείας σφύζουσαν ἰδιότυπον ζωὴν συνησθάνθη καὶ διέγνώσε κατ' ἔξοχὴν ὁ Σλάιερμάχερ, ὅστις ἐβίωσε τὸ θρησκευτικὸν πρόβλημα ὅπως διεμορφώθη τοῦτο ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ἤκμασεν.

Ἡ θρησκεία ἦτο δι' ὅλον σχεδὸν τὸν μεσαίωνα γνῶσις. Ὁ Κάντιος ἀπήλλαξε μὲν αὐτὴν τοῦ ξένου στοιχείου, ἀλλ' ὑπέταξεν αὐτὴν εἰς τὴν ἠθικὴν. Ὁ Φρεῖς συνέδεσεν αὐτὴν πρὸς τὴν αἰσθητικὴν συμπάθειαν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτοὺς ἀνακαλύπτει ὁ Σλάιερμάχερ τὸν ἰδιότυπον χαρακτῆρα τῆς θρησκείας. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει τὰς ρίζας αὐτῆς ἐν τῇ νοήσει, ἡ ἠθικὴ ἐκπηγάζει ἐκ τῆς βουλήσεως, ἐνῶ ἡ θρησκεία στηρίζεται ἐπὶ τοῦ συναισθήματος. Διάφορος καὶ τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς κέκτῃται ἴδιον ὄργανον καὶ «ἴδιον διαμέρισμα» ἐν τῷ θυμικῷ. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον καταντᾷ ὁ Σλάιερμάχερ εἰς τὴν πλήρη ἀπόρριψιν πάσης δογματικῆς περὶ θρησκείας ἀντιλήψεως. Τὰ θεολογικὰ συστήματα, ὡς καὶ τὰ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ὁρμώμενα, θεωρεῖ ὡς τεχνητὰ κατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα οὐδεμίαν ἄμεσον σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὴν ζωὴν τῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο οἱ ἥρωες τῆς θρησκείας δὲν ἐδημιούργησαν τοιαῦτα συστήματα. Πρὸς κατανόησιν λοιπὸν καὶ ἐρμηνείαν τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας δὲν πρέπει νὰ στρέφωμεν τὸ ὄμμα πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν συνυφασμένα συστήματα, ἀλλὰ νὰ διεισδύσωμεν εἰς τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τῶν μεγάλων ἡρώων τῆς πίστεως. Τοὺς οὐρανίους τούτους σπινθῆρας, γράφει εἰς τοὺς «Λόγους περὶ θρησκείας», πρέπει νὰ ἀναζητήσητε, τοὺς σπινθῆρας

οἱ ὅποιοι γεννῶνται, ὅταν ἅγια τις ψυχὴ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἄπειρον. Τούτους ἀνάγκη νὰ ἀκροασθῆτε κατὰ τὴν ἀκατάληπτον στιγμὴν, καθ' ἣν γεννῶνται. Ἄλλως συμβαίνει καὶ εἰς ὑμᾶς ὅ,τι καὶ εἰς ἐκεῖνον, ὅστις πολὺ ἀργὰ ἀναζητεῖ μὲ τὴν εὐφλεκτον ὕλην τὸ πῦρ, τὸ ὅποῖον ἀποσπᾷ ἐκ τοῦ λίθου ὁ χάλυψ, καὶ δὲν εὐρίσκει πλέον εἰμὴ ψυχρὰν καὶ ἀσήμαντον κόνιν βαναύσου μετάλλου, ἐκ τῆς ὁποίας οὐδὲν δύναται πλέον νὰ ἀνάψῃ. Εἰσδύοντες εἰς τὴν ζωὴν τῶν εὐσεβῶν ἀνακαλύπτομεν τὴν φύσιν τῆς θρησκείας, ἣ ὁποία οὔτε γνῶσις εἶνε οὔτε ἠθικὴ. «Ἡ φύσις αὐτῆς οὔτε νόησις εἶνε οὔτε προᾶξις, ἀλλ' ἐποπτεία καὶ συναίσθημα». Ἡ θρησκεία εἶνε κατὰ τὸν Σλάιερμάχερ ἄμεσος συνείδησις τῆς συναρτήσεως καὶ τῆς ἐνότητος τῶν ὄντων μετὰ τοῦ ἀπείρου σύμπαντος. «Ἡ ἀντίληψις τοῦ καθ' ἕκαστον ὡς μέρους τοῦ ὅλου, ἢ ἐκδοχὴ παντὸς πεπερασμένου ὡς ἐκφράσεως τοῦ ἀπείρου, τοῦτο εἶνε ἡ θρησκεία». Ἄλλαις λέξεσιν εἶνε αἴσθησις τοῦ ἀπείρου καὶ ἐποπτεία αὐτοῦ, στιγμιαία ἔνωσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετὰ τοῦ ἀπείρου, κατὰ τὴν ὁποίαν διὰ μίαν στιγμὴν αἰσθάνεται ἑαυτὴν αἰωνίαν καὶ ἄπειρον. Μετὰ τῆς αἰσθήσεως ταύτης τοῦ ἀπείρου, τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ σύμπαντος συνδέεται συναίσθημα ἐξαρτήσεως. Διὰ τοῦτο ὀρίζει βραδύτερον ὁ Σλάιερμάχερ τὴν θρησκείαν, ὡς «ἀπόλυτον συναίσθημα ἐξαρτήσεως», ὡς τὸ συναίσθημα, δι' οὗ λαμβάνομεν συνείδησιν ὅτι ὀλόκληρος ἡμῶν ἢ ὕπαρξις εἶνε διὰ τοῦ θεοῦ καὶ ἐν τῷ θεῷ. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τῆς θρησκείας εὐρίσκει ἐν τῷ Σπινόζᾳ κλασσικὸν ἐκπρόσωπον τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς καὶ ἀποκαθιστᾷ δεύτερος μετὰ τὸν Χέρδερ τὴν μνήμην τοῦ μαρτυρικοῦ καὶ συκοφαντηθέντος φιλοσόφου. «Θυσιάσατε μετ' ἐμοῦ εὐλαβῶς βόστροχον εἰς τὴν σκιὰν τοῦ ἁγίου, τοῦ ἀφορισθέντος Σπινόζα. Ἦτο πλήρης τοῦ ὑψηλοῦ πνεύματος τοῦ σύμπαντος, τὸ

ἄπειρον ἦτο δι' αὐτὸν ἢ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, τὸ θεῖον ἢ μοναδική του καὶ αἰωνία ἀγάπη, μεθ' ἀγίας ἀγνότητος καὶ βαθείας ταπεινοφροσύνης ἀντικατώπτριζεν ἑαυτὸν ἐν τῷ αἰωνίῳ κόσμῳ καὶ ἀπέλαυνεν ἑαυτὸν ὡς ἀξιέραστον αὐτοῦ κάτοπτρον. Ἦτο πλήρης θρησκείας καὶ πλήρης ἀγίου πνεύματος. Διὰ τοῦτο ἴσταται μοναδικὸς καὶ ἀπρόσιτος, ὑπερέχων τοῦ βεβήλου κύκλου τῶν ὁμοτέχνων, ἄνευ μαθητῶν καὶ ἄνευ πολιτικῶν δικαιωμάτων».

Αἱ περὶ θρησκείας ἰδέαι τοῦ Σλαΐερμάχερ σημαίνουσι παντελῆ ἐσωτεροποίησιν τῆς θρησκείας. Ταύτης φυσικὴ συνέπεια εἶνε ἢ πλήρης ἐλευθερία αὐτοῦ, τουλάχιστον κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς δράσεώς του, ἀπὸ τῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς θετικῆς θρησκείας. «Θρησκείαν, λέγει, ἔχει ὄχι ὁ πιστεύων εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν, ἀλλ' ὁ μὴ ἔχων ἀνάγκην αὐτῆς, ἢ ὁ δυνάμενος νὰ γράψῃ ὁ ἴδιος τὴν ἰδικήν του. Ἐκαστος δέον νὰ κέκτηται τὴν συνείδησιν ὅτι ἢ ἰδική του εἶνε μόνον μέρος τοῦ ὅλου, ὅτι περὶ τῶν αὐτῶν ἀντικειμένων, ἅπερ διεγείρουσιν αὐτὸν θρησκευτικῶς, ὑφίστανται ἀντιλήψεις, αἱ ὅποια εἶνε ἐξ ἴσου εὐσεβεῖς, ἂν καὶ ἐντελῶς διάφοροι τῶν ἰδικῶν του, καὶ ὅτι ἐξ ἄλλων στοιχείων τῆς θρησκείας ἀναβλύζουσιν ἰδέαι καὶ συναισθήματα, διὰ τὰ ὅποια ἐλλείπει ἴσως ἀπ' αὐτοῦ παντελῶς ἢ αἴσθησις». Τὰ δόγματα δὲν εἶνε κατὰ τὸν Σλαΐερμάχερ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις, ἀλλ' ἀπόπειραι μόνον ἐρμηνείας τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων καὶ ἔκφρασις αὐτῶν διὰ λέξεων καὶ παραστάσεων. Διὰ τοῦτο πιστεύει ὅτι ὁ ἐκλαμβάνων τὰ δόγματα ὡς ἐπιστήμην περιπίπτει εἰς καθαρὰν μυθολογίαν. Ἡ ἔξαρσις αὕτη τῆς εὐσεβοῦς διαθέσεως ὡς τοῦ πρωταρχικοῦ καὶ θεμελιώδους ἐν σχέσει πρὸς τὸ δόγμα κατέστησε τὸν Σλαΐερμάχερ εἰσηγητὴν καὶ κυρίως ἰδρυτὴν τῆς νεωτέρας διαμαρτυρομένης θεολογίας. Ἡ εὐλαβὴς αὕτη διάθεσις, τὸ συναίσθημα, εἶνε τὸ κέντρον πάσης εὐσεβείας, τῆς ὁποίας πε-

ριεχόμενον εἶνε ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν, τουτέστι τὸ αἰώνιον. Διὰ τοῦτο οὐδ' αὐτὴν τὴν πίστιν εἰς προσωπικὸν θεὸν καὶ προσωπικὴν ἀθανασία θεωρεῖ ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς θρησκείας. Ἐν τῇ συναισθηματικῇ καὶ ἀμέσῳ ἐπαφῇ ἡμῶν πρὸς τὸ ἄπειρον κατέχομεν τὴν αἰωνιότητα ἐν τῷ χρόνῳ καὶ δὲν ἔχομεν ἀνάγκην ἀθανασίας μετὰ θάνατον. Ἄλλ' ὁ Σλάϊερμάχερ δὲν ἀπορρίπτει τὴν ἱστορικὴν μορφήν τῆς θρησκείας παρὰ ταῦτα. Τουναντίον μάλιστα ὡς ἐν τῶν γνωρισμάτων τῆς θρησκευτικότητος θεωρεῖ τὴν ὁρμὴν πρὸς ἀνακοίνωσιν καὶ πρὸς θρησκευτικὴν κοινότητα, πρὸς ἔκφρασιν καὶ πρὸς ἔνωσιν, τουτέστι πρὸς ἴδρυσιν ἐκκλησίας. Παρὰ τὴν ὁρμὴν ὅμως ταύτην ὑφίσταται καὶ ἡ πρὸς ἑξατομίκευσιν τῆς θρησκείας, τ. ἔ. πρὸς δημιουργίαν καθωρισμένων, προσωπικῶν, θρησκευτικῶν διαμορφώσεων, αἱ ὁποῖαι καλοῦνται θετικαὶ θρησκείαι. Τοιαύτη θρησκεία γεννᾶται διὰ τῆς συσχετίσεως ὅλου τοῦ περιεχομένου αὐτῆς πρὸς μίαν καὶ μόνην ἀντίληψιν περὶ τοῦ θείου, καὶ διὰ τοῦτο εἶνε αὕτη, ὡς τὸ ἀτομικὸν καθόλου, μονομερῆς, χρήζουσα συμπληρώσεως διὰ τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Διὰ τὴν μονομέρειαν ὅμως ταύτην κέκτηται ἡ καθ' ἕκαστον, ἡ ἱστορικὴ καὶ θετικὴ θρησκεία τὸ ἀναντικατάστατον πλεονέκτημα τοῦ ἀτομικοῦ. Διότι τὸ ἀτομικὸν τοῦτο εἶνε ὁ πλήρης προσωπικὸς βίος, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Σλάϊερμάχερ, ὡς καὶ καθόλου ὑπὸ τῶν ρομαντικῶν, ὡς ὑψίστη ἀξία καὶ κέντρον τῆς ἠθικῆς.

Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Σλάϊερμάχερ ἐπὶ τῆς θεολογίας καὶ τῆς θρησκευτολογίας καθόλου ὑπῆρξε μεγάλη, διαρκοῦσα μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν. Δὲν ὑπάρχει θεολογικὴ ροπὴ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα, ἥτις νὰ ἔμενεν ὅλως ξένη τῆς ἐπιδράσεως ταύτης τοῦ μεγάλου θεολόγου καὶ φιλοσόφου. Ἐν τούτοις ὁ Σλάϊερμάχερ δὲν κατώρθωσε νὰ ἰδρῦσῃ ἰδίαν σχολήν, διότι ἐλλείπει ἀπὸ τῆς θεολογίας

αὐτοῦ ἢ μία μονομερῆς καὶ κεντρικὴ ἰδέα, ἢ ὁποῖα εἶνε ἀναγκαία ὡς σύμβολον πρὸς σχηματισμὸν σχολῆς. Ὁ Σλάϊερμάχερ ἤνωσεν ἐν τῇ πλουσίᾳ αὐτοῦ προσωπικότητι τὰς ζωντανὰς δυνάμεις τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ζωῆς τῶν χρόνων του καὶ ἀπετέλεσεν ἐξ αὐτῶν ἐνιαῖον ὅλον διὰ τῆς συστηματικῆς ἰκανότητος τοῦ πνεύματός του. Ἄλλ' εἶνε φυσικὸν ὅτι πολυμέρεια τόσον εὐρεία ἦτο δύσκολον νὰ εὕρη μαθητὰς ἰκανοὺς ὅπως συνεχίσωσιν αὐτήν. Διὰ τοῦτο αἱ διάφοραι πλευραὶ τῆς θεολογίας αὐτοῦ διελύθησαν καὶ ἐπέδρασαν χωριστὰ ἐπὶ τῶν ποικίλων θεολογικῶν ροπῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἰδιαιτέρως ἰσχύει τοῦτο ὡς πρὸς τὴν ἀντιλογοκρατικὴν πλευρὰν τῆς θεολογίας τοῦ Σλάϊερμάχερ, τὴν ἔξαρσιν τοῦ θετικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα τῆς δογματικῆς του. Μόνον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἢ ἐπίδρασις αὐτοῦ λαμβάνει τοιαύτην τροπὴν, ὥστε νὰ ἐπιτρέπεται νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ σχολῆς Σλάϊερμάχερ ἐν τῇ κυρίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ. Διότι ἡ θρησκευτολογικὴ σχολὴ ἀφ' ἐνὸς μὲν συνεσχέτισε τὸν Χριστιανισμὸν πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας, καὶ δὴ κατὰ τρόπον μᾶλλον συνεπῆ ἢ ὁ συγγραφεὺς «τῶν Λόγων περὶ Θρησκείας», ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπανεφέρεν εἰς τὸ κέντρον τῆς θεολογικῆς ἐρεῦνης τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας, ἐν στενῇ ἐπαφῇ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας τοῦ Σλάϊερμάχερ.

Η ΑΠΟΛΥΤΟΣ ΙΔΕΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΕΓΕΛΟΥ

Ὁ Ἐγκελος (1770-1831), ὁ μέγιστος συστηματικὸς φιλόσοφος τῆς ἰδεοκρατικῆς περιόδου, τελεῖ καθ' οὓς χρόνους ἐσπούδαζε θεολογίαν ἐν τῷ περιφῆμῳ οἰκοτροφείῳ τῆς Τυβίγγης ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τῆς Διαφω-

τίσεως, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Λέσσιγγ, ἐνῶ συγχρόνως ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν ἱστορίαν καθόλου, εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ὁποίας προσπαθεῖ νὰ ἐμβαθύνῃ. Τὴν πρὸς τοὺς κλασικοὺς χρόνους ἀγάπην καλλιεργεῖ διὰ τῆς ἀναστροφῆς πρὸς τὸν Χαίλδεριν καὶ τὸν Σέλλιγγ. Ἐξ ἄλλου αἱ περὶ τοῦ Σπινόζα ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰακώβι γνωρίζουσιν εἰς αὐτὸν τὴν μυστικὴν περὶ τοῦ Ἐνὸς καὶ Παντὸς διδασκαλίαν, τῆς ὁποίας ὅμως τὴν ἐν τῇ ψυχῇ του ἀνθρῶσιν περιορίζει ἡ φιλοσοφία τοῦ Καντίου. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὸν ἐνδιαφέρεται ὑπερβαλλόντως περὶ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιζητεῖ νὰ ἀποκτήσῃ συνολικὴν καὶ ὀλοκληρωτικὴν εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ βίου. Τὰ στάδια τούτου συνδέει πρὸς ἄλληλα τῇ βοηθείᾳ τῆς ἰδέας τῆς ἐξελίξεως, πιστεύων ὅτι τὴν πρωταρχικὴν ἐνότητα διαδέχεται ὁ χωρισμός, ὅστις πάλιν ὀδηγεῖ εἰς νέαν ὑψηλοτέραν ἐνότητα, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὅμως περιέχονται τὰ σπέρματα νέας διασπάσεως. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου πραγματοποιεῖ ἑαυτὸ τὸ ἐν πνεῦμα. Τῆς ἱστορικῆς κινήσεως κέντρον μὲν εἶνε ἡ θρησκεία, σκοπὸς δὲ ἡ ἔνωσις τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῆς ἀγάπης. Τὸ περὶ τὴν θρησκείαν ἐνδιαφέρον ἀποτελεῖ ἐν τῶν κυρίων γνωρισμάτων τῆς φύσεως αὐτοῦ, τὸ δὲ πρόβλημα τῆς μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως σχέσεως ἀπασχολεῖ αὐτὸν ἀπὸ τῶν νεανικῶν ἤδη χρόνων. Ἐν σχετικῷ ἄρθρῳ, χρονολογούμενῳ ἀπὸ τοῦ 1803, χαρακτηρίζει τὴν μὲν φιλοσοφίαν τοῦ Καντίου, τοῦ Ἰακώβι καὶ τοῦ Φίχτε ὡς διατηροῦσαν τὴν μεταξὺ πεπερασμένου καὶ ἀπείρου ἀντίθεσιν, τὴν δὲ ἰδικὴν του ὡς κατανοοῦσαν ταῦτα ἐν τῇ ἐνότητι αὐτῶν. Ὡς τὴν Διαλεκτικὴν του οὕτω καὶ τὴν ψυχὴν του κινεῖ ἡ νοσταλγία πρὸς ἄρσιν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ πεπερασμένου διὰ τῆς συμπληρώσεως, διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς τὸ ὅλον, ἢ ὁρμὴ πρὸς τὴν ὀλότητα. Οὕτως ἡ φιλοσοφία του εἶνε ἀπόρροια βαθυτάτης ἐσωτερικῆς ἀνάγκης, ἣτις ὠθεῖ αὐ-

τὸν εἰς συνδιαλλαγὴν τῶν ἀντιθέσεων, εἰς τὴν συμφιλίωσιν λόγου καὶ ἐνστίκτου, εἰς τὴν κατ' οὐσίαν ταύτισιν γνώσεως καὶ πίστεως. Τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἀντίθεσιν ὑπερνικᾷ ἄφ' ἑνὸς μὲν διακρίνων αὐτὰς ἀλλήλων, ἄφ' ἑτέρου δὲ συνενῶν αὐτὰς διὰ τῆς μυστικῆς ἐνεργείας τοῦ θεοῦ. Ἡ αἰωνία ἔνωσις αὐτῶν τελεσιουργεῖται βαθμηδὸν ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ ἐν τῇ νοήσει. Ἀμφότεραι ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτὴν αἰωνίαν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἕκατέρα αὐτῶν συλλαμβάνει αὐτὴν κατὰ τὸν ἴδιον αὐτῆς τρόπον. Τοιοῦτοτρόπως ἐπιστρέφει ὁ Ἐγγελοσ εἰς τὰς πηγὰς τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, εἰς τὸν Ἐκκαρτ καὶ τὸν Ἰάκωβον Μπαϊμε. Ὁλόκληρος ἡ φιλοσοφία του θὰ ἠδύνατο νὰ συνοψισθῇ εἰς ὅσα ὁ ἴδιος λέγει: «Πᾶν ὅ,τι ἔχει ἡ ζωὴ ἀληθές, μέγα καὶ θεϊκόν, κατάγεται ἐκ τῆς ἰδέας. Σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας εἶνε ἡ νόησις τῆς ἰδέας ταύτης ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτῆς μορφῇ καὶ γενικότητι. Ἡ φύσις ὑπεχρεώθη νὰ πραγματοποιῇ τὸν λόγον μετ' ἀναγκαιότητος. Ἀλλὰ τὸ κράτος τοῦ πνεύματος εἶνε τὸ κράτος τῆς ἐλευθερίας. Πᾶν ὅ,τι συνέχει τὸν ἀνθρώπινον βίον, ὅ,τι κέκτηται ἀξίαν εἶνε πνευματικόν, τὸ κράτος δὲ τοῦτο τοῦ πνεύματος ὑφίσταται μόνον διὰ τῆς συνειδήσεως τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ δικαίου, διὰ τῆς νοήσεως τῆς ἰδέας».

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγελοσ ἀποτελεῖ ἀπὸ τινος ἐπόψεως τὴν τελείωσιν τῆς ροπῆς τῶν ρομαντικῶν. Διότι τὸ ὑψιστον, εἰς τὸ ὁποῖον κατατείνει, εἶνε ἡ προσπάθεια ὅπως ἐρμηνεύσῃ ὁλόκληρον τὸ εἶναι ὡς ἀνάπτυξιν τῆς θείας ἰδέας, τῆς ὁποίας κατ' ἐξοχὴν φορεὺς εἶνε ὁ ἄνθρωπος. Ἐξ ἄλλου ὅμως διαφέρει ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ μεγάλως ἀπὸ τῆς τῶν ρομαντικῶν. Ἀντὶ τῆς καθ' ἕκαστον προσωπικότητος, εἰς τὴν ὁποίαν ἀποδίδουσιν οὗτοι ὑψίστην ἀξίαν, στρέφεται ὁ Ἐγγελοσ καὶ πρὸς τὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, τὸ δίκαιον, τὴν ἠθικὴν, τὴν θρησκείαν καὶ τὴν τέχνην. Ἐν αὐτοῖς ἀποκαλύπτεται ὁ θεῖος λόγος, ὅστις

χωρεῖ πέρα τῆς καθ' ἑκάστον προσωπικότητος. Ὁ λόγος οὗτος, τὸ πνεῦμα, εἶνε τὸ μόνον πραγματικόν. Οὐχὶ ὁμως ἔκφρασις ὑποκειμενικῆς ἀνθαιρεσίας, ὡς παρὰ τοῖς ρομαντικοῖς, ἀλλ' ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀντικειμενικὸς λόγος. Ἐξ αὐτοῦ πειρᾶται ὁ Ἑγελος νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ πάντα ὡς λογικῶς ἀναγκαῖα μέλη καθολικῆς τινος συναρτήσεως. Ὁ ἀντικειμενικὸς οὗτος χαρακτήρ τοῦ λόγου καὶ ἡ ἐκδοχὴ αὐτοῦ ὡς τοῦ ἀπολύτως πραγματικοῦ εἶνε τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας του. Ὁ λόγος εἶνε ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Πᾶν τὸ λογικὸν εἶνε πραγματικόν καὶ πᾶν τὸ πραγματικὸν εἶνε λογικόν. Οὕτως ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς προσπάθεια πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Φίχτε, κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ κόσμος εἶνε παράστασις. Ὁ λόγος τοῦ Ἑγέλου εἶνε πολὺ περισσότερον τῆς καθ' ἑκάστον συνειδήσεως, ἥτις εἶνε πεπερασμένη. Ὁ ἄνθρωπος ὡς λογικῶς σκεπτόμενον ὄν δὲν εἶνε μόνον ἐπὶ μέρος ἀτομον, ἀλλ' ἀποκάλυψις τοῦ λόγου τοῦ παντός. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν λογικὴν ἐκδέχεται ὁ φιλόσοφος ὄχι ὡς ἐπιστήμην τῶν ὑποκειμενικῶν μορφῶν τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, ἀλλ' ὡς ἐπιστήμην τοῦ λόγου τοῦ παντός, περιεχόμενον τῆς ὁποίας εἶνε ἡ ἐκύεσις τῆς οὐσίας τοῦ θεοῦ. Ἴνα λοιπὸν ἐρμηνεύσωμεν τὸν κόσμον ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλίπωμεν ἡμᾶς αὐτοὺς εἰς τὴν καθαρὰν νόησιν οὕτως, ὥστε νὰ ἐνεργῇ ἐν ἡμῖν ἡ ἀναγκαιότης τοῦ καθολικοῦ λόγου, νὰ ὑψωθῶμεν ἄλλαις λέξεσι μέχρι τοῦ κόσμου ἐκεῖνου, ὅπου ὁ λόγος τοῦ παντός, ἡ ἀπόλυτος ἰδέα, ζῇ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ νοήσει. Ἀλλ' ὁ ἔλλογος χαρακτήρ τῶν ὄντων ἀπαιτεῖ νέαν μέθοδον, ἱκανὴν ὅπως λύσωμεν δι' αὐτῆς πάντα τὰ αἰνίγματα τοῦ παντός. Τὴν μέθοδον ταύτην, τὴν ὁποίαν φιλοτεχνεῖ συμφώνως πρὸς τὴν κεντρικὴν ἐκείνην ἰδέαν, ὀνομάζει ὁ Ἑγελος διαλεκτικὴν. Ἐγκαταλείποντες ἡμᾶς αὐτοὺς εἰς τὴν καθαρὰν νόησιν, παρατηροῦ-

μεν ὅτι αἱ ἔννοιαι δὲν εἶνέ τι τὸ ἡρεμοῦν καὶ συντετελεσμένον. Τουναντίον ἡ νόησις εὐρίσκεται εἰς διαρκῆ κίνησιν ἐξ ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητος προερχομένης, χωροῦσα δι' ἀντιθέσεων, αἵτινες αἴρονται ἐκάστοτε ἐν ἀνωτέρᾳ ἐνότητι. Ἡ οὐσία τοῦ πνεύματος συνίσταται εἰς τὸν διχασμὸν καὶ εἰς τὴν μετ' αὐτὸν ἐπιστροφὴν εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐνότητα. Ἐκάστη ἔννοια χωροῦσα πέρα ἑαυτῆς καταντᾷ εἰς τὸ ἀντίθετον αὐτῆς. Συγχρόνως ὅμως τείνει εἰς τὸ νὰ ἄρῃ τὸν διχασμὸν τοῦτον διὰ τῆς συνθέσεως τῶν δύο ἀντιθέτων ἐννοιῶν εἰς μίαν τρίτην ἀνωτέραν ἔννοιαν. Ἡ νέα δὲ πάλιν αὕτη ἔννοια παράγει τὴν ἀντίθετον αὐτῆς, μετὰ τῆς ὁποίας συνδέεται καὶ αὕτη εἰς νέαν ἀνωτέραν ἐνότητα. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται συνεχῶς, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν διαρκῆ ἐξελικτικὴν κίνησιν βαίνουσαν κατὰ τριμερῆ ρυθμὸν, δηλαδὴ διὰ θέσεως, ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως, ἢ ἄλλως διὰ θέσεως, ἀρνήσεως καὶ ἀρνήσεως τῆς ἀρνήσεως. Ἡ ἔννοια τοῦ Εἶναι ἐπὶ παραδείγματι μεθίσταται ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν ἀντίθετον, τὴν ἔννοιαν τοῦ Μὴ Εἶναι. Διὰ τῆς συνθέσεως ἀμφοτέρων ἀποτελεῖται ἡ ἔννοια τοῦ Γίγνεσθαι, ἥτις ὡς μετάβασις ἀπὸ τοῦ Μὴ Εἶναι εἰς τὸ Εἶναι περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ ἀμφοτέρας ταύτας τὰς ἐννοίας.

Ἄλλὰ κατὰ τὴν πεποίθησιν τοῦ Ἐγγέλου ὁ λόγος εἶνε ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ὅπερ σημαίνει ὅτι πᾶν τὸ λογικὸν εἶνε καὶ πραγματικὸν καὶ τανάπαλιν. Διὰ τοῦτο ἡ διαλεκτικὴ ἐκεῖνη ἐξέλιξις δὲν εἶνε μόνον ἀνάπτυξις τῆς ἰδέας, ἀλλὰ συγχρόνως ἔκφρασις τῆς λογικῆς αὐτανάπτυξεως τῆς ὑπάρξεως. Ὅθεν καὶ ἡ οὐσία τῆς πραγματικότητος συνίσταται μὲν εἰς ἀντιθέσεις, ἀλλὰ περικλείει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν συνδιαλλαγὴν αὐτῶν. Ἡ ἰδέα καθ' ἑαυτὴν μεταπίπτει εἰς τὸ ἀντίθετον αὐτῆς, τὴν φύσιν· ἀλλ' ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ ἐπιστρέφει ὁ λόγος εἰς ἑαυτὸν καὶ οὕτως αἴρεται ἡ μεταξὺ φύσεως καὶ πνεύματος ἀντιθεσις. Ἐκαστον τῶν σταδίων τούτων πραγματεύεται ὁ Ἐγγελος ἐν ἰδίῳ τμήματι

τοῦ συστήματος αὐτοῦ, ὅπερ κατὰ ταῦτα περιλαμβάνει τὴν λογικὴν, τὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως καὶ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος. Ἐκ τούτων μεγάλην ἐπίδρασιν ἤσκησεν ἡ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐφαρμόζει, ὡς πανταχοῦ, τὸ τριμερὲς ἐκεῖνο, σχῆμα τῆς θέσεως, ἀντιθέσεως καὶ συνθέσεως. Τὸ πνεῦμα κατὰ τὴν εἰς ἑαυτὸ ἐκ τῆς φύσεως ἐπιστροφὴν ἐμφανίζεται κατ' ἀρχὰς ὡς ὑποκειμενικὸν πνεῦμα ἐν τῷ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπῳ. Ὡς ἄρνησις τοῦ ἐπὶ μέρους ἀτόμου χωρεῖ τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς εἰς τὰ μεγάλα κοινωνικὰ πλάσματα τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἐν τοῖς ὁποίοις ἀποκαλύπτεται ὡς ὑπερατομικὴ πραγματικότητα. Μορφαὶ τοῦ ἠθικοῦ τούτου βίου εἶνε ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινωνία καὶ τὸ κράτος, ἐντὸς τῶν ὁποίων γεννᾶται καὶ ζῆ τὸ ἄτομον. Τὸ κράτος θεωρεῖ ὁ Ἐγγελοσ ὡς τὴν τελείωσιν τῆς ἠθικῆς τάξεως, ὡς πραγματοποίησιν τῆς ἠθικῆς ἰδέας, σκοπὸν κατ' ἀκολουθίαν ἑαυτοῦ καὶ ὄχι μέσον πρὸς ἐπίτευξιν ἀτομικῶν συμφερόντων καὶ σκοπῶν. Ἡ πραγματοποίησις ὅμως τῆς ἠθικῆς ἰδέας δὲν συντελεῖται πλήρως ὑπὸ τῶν καθ' ἕκαστα κρατῶν. Ἄλλ' εἶνε ἔργον τῆς καθόλου ἱστορίας, ἥτις διὰ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ τῆς ἐναλλαγῆς αὐτῶν ὀδηγεῖ εἰς τὴν τελείαν πραγματοποίησιν τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Τὴν σύνθεσιν τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος εἰς ἀνωτέραν ἐνότητα διαβλέπει ὁ Ἐγγελοσ ἐν τῇ τέχνῃ, τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ, αἵτινες εἶνε ἡ ἔκφρασις τοῦ ἀπολύτου πνεύματος καὶ τὰ τρία στάδια τῆς πραγματοποιήσεως αὐτοῦ. Διὰ μὲν τῆς τέχνης φθάνει τοῦτο εἰς τὴν ἐποπτεῖαν ἑαυτοῦ, διὰ τῆς θρησκείας εἰς τὴν παράστασιν ἑαυτοῦ καὶ διὰ τῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν νοητικὴν γνῶσιν ἑαυτοῦ. Διάφοροι κατὰ τὴν μορφήν αἱ τρεῖς αὗται δημιουργίαι τοῦ πνεύματος ἔχουσι κοινὸν τὸ περιεχόμενον. Οὕτω τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐπιστέφει δι' ἰδέας, ἥτις εἶνε χαρακτηριστι-

στική διὰ τοὺς ρομαντικούς, τουτέστι τῆς ἰδέας τῆς ἐνό-
τητος τῆς θρησκευτικῆς, καλλιτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς
βιώσεως.

Τὴν σύντομον ταύτην ἔκθεσιν τῶν κεντρικῶν ἰδεῶν
τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγγέλου κρίνομεν σκόπιμον νὰ συμ-
πληρώσωμεν διὰ βραχείας ἀναπτύξεως τῶν περὶ τῆς θρη-
σκευίας καὶ τοῦ κράτους φιλοσοφικῶν αὐτοῦ ἐπόψεων. Ἡ
ἀρχή, καθ' ἣν ἡ ἰδέα εἶνε πραγματικότης καὶ ἡ πραγμα-
τικότης ἰδέα, ἰσχύει καὶ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκευίας.
Ἐν αὐτῇ παρέσχεν ἔκθεσιν τῶν ἱστορικῶν θρησκευιῶν ἐν
τῇ συναρτήσει αὐτῶν πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ πνεύματος,
πρὸς τὴν ὁποίαν οὐδεμία σχετικὴ ἐργασία τῶν μετ' αὐ-
τὸν χρόνων δύναται νὰ παραβληθῇ. Ἡ θρησκευία δὲν
εἶνε προῖον τοῦ λόγου, ἀλλὰ διαίσθησις τοῦ ἐν τῇ ἱστο-
ρίᾳ δρῶντος θείου πνεύματος. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην εἶχε
παραμελήσει ἡ θεολογία τῶν χρόνων του, καταντήσασα
εἰς ἀπλήν ἱστορικὴν ἔρευναν καὶ κριτικὴν. Διὰ τοῦτο καὶ
δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἱκανοποιήσῃ πλέον τὸν βαθὺν πό-
θον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς διαλλαγὴν μετὰ τοῦ θεοῦ. Ὁ
Ἐγγελος ἀναλαμβάνει νὰ συμφιλιώσῃ τὴν νόησιν πρὸς
τὴν πίστιν, ἐκδεχόμενος τὴν φιλοσοφίαν ὡς θεολογίαν,
ἐφ' ὅσον τουλάχιστον ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν διαλλαγὴν ταύ-
την. Πρὸς τοῦτο ἀφορμᾶται ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς θρη-
σκευίας, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς τὸ κέντρον τοῦ συνό-
λου βίου τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Ὁ θεὸς εἶνε τὸ
ἀπόλυτον πνεῦμα, ὁ Λόγος, ὅστις εἶνε τὸ μὲν καθαρὰ
ἐνέργεια, τὸ δὲ ζωή, ὡς αἱ ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁ
θεὸς τῶν Νεοπλατωνικῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐνεργ-
γὸν αὐτοῦ φύσιν εἶνε ὁ θεὸς ἄπειρος προσωπικότης,
συγχρόνως ὅμως ἐνοικεῖ ἐν πᾶσιν, ἅπερ οὕτως οὔτε τοῦ
πνεύματος οὔτε τῆς δυνάμεως αὐτοῦ εἶνε ἀμέτοχα. Ἀλλὰ
κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν πανθεισμὸν τοῦ Σπινόζα πα-

ρατηρεῖ ὁ Ἐγγελος ὅτι ὁ θεὸς ὡς Ἐγὼ διακρίνεται τοῦ παντὸς ὡς τι διάφορον αὐτοῦ. Ὡς ζωὴ ἐξ ἄλλου ἀντι- παραβάλλει ἑαυτὸν ὡς αἰώνιον ὑποκείμενον εἰς ἑαυτὸν ὡς ἀντικείμενον καὶ ἀναλαμβάνει ἔπειτα εἰς ἑαυτὸν τὸ ἀντικείμενον τοῦτο. Ἄνευ τῆς κινήσεως ταύτης τῆς ἐν τῷ θεῷ ζωῆς θὰ ἦτο οὗτος κενὸς καὶ ἀπολιθωμένος. Ἐὰν ἦτο μόνον πατήρ, θὰ παρέμενεν αἰωνίως κεκρυμμένος θεός, ἀγνώριστος δι' ἀποκαλύψεως. Ἀντὶ τούτου βούλεται κόσμον ἐν χρόνῳ καὶ κοινωνίαν πεπερασμένων πνευμάτων. Ἀλλὰ συγχρόνως βούλεται νὰ ἐνώσῃ πάλιν ταῦτα μετ' ἑαυτοῦ, ὡς ἀναλαμβάνει ἑαυτὸν ὡς ἀντικείμενον εἰς τὸ θεῖον ὑποκείμενον. Τὰ πεπερασμένα ὅμως πνεύματα ἀντιστρατεύονται εἰς τὴν αἰωνίαν βούλησιν τοῦ θεοῦ, ἡ σύγκρουσις δὲ αὕτη τῶν βουλήσεων ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἱστορίας. Ἀλλ' ὁ θεὸς ὁδηγεῖ αὐτὰ εἰς τὴν συνείδησιν τῆς αἰωνιότητος διὰ μακρᾶς ἀγωγῆς συντελουμένης τῇ βοηθείᾳ τῆς διαλεκτικῆς ἀπείρων ἀντιθέσεων καὶ τῆς ὑπερνικήσεως αὐτῶν. Ἡ μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἀντίθεσις οἴρεται, ἐπειδὴ οὗτος καθίσταται ἰκανὸς ὅπως προσλάβῃ ἐν ἑαυτῷ αἰωνίαν καὶ ἀπειρον ἀξίαν. Τοῦτο ὅμως κατορθοῦται δι' ἐμπειρικοῦ, ἱστορικοῦ προσώπου, ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ ὁποίου συναισθάνεται ἕκαστος ὅτι ἄρχονται χρόνοι, καθ' οὓς ὁ θεὸς αὐτὸς κυριαρχεῖ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Τὸ ἱστορικὸν τοῦτο πρόσωπον εἶνε ὁ Χριστός, διὰ τοῦ ὁποίου ἔληξεν ἡ πρωταρχικὴ ἐκείνη ἔρις μεταξὺ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος καὶ τῶν πεπερασμένων πνευμάτων. Ἐν αὐτῷ θεὸς καὶ ἀνθρώπος ἐπανεῦρον ἀλλήλους, ἀποτελέσαντες διαρκῆ ἐνότητα. Διὰ τοῦτο εἶνε τὸ πρότυπον καὶ ἡ ἀπαρχὴ ἐκείνου, ὅπερ μέλλει νὰ συμβῇ ὡς πρὸς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα.

Ὡς ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας οὕτω γόνιμος εἰς ἐπίδρασιν ὑπῆρξε καὶ ἡ περὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ κράτος